

АТРОФ-МУҲИТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ДАРАХТ ВА БУТАЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Рўзимова Х.К.

СамДВЧБУТФ доценти,

Абсаломова Г.А., Аҳмедова Г.Ш.

СамДВЧБУТФ талабалари

E-mail: x.ruzimova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Маълумотларга кўра, дарахтлар ҳаводан корбанат ангидридни ютиб, ўрнига кислород ишлаб чиқаради ва ҳавони тозалайди. Жонли мавжудотларнинг хилма-хиллигига ҳисса қўшади. Бир дарахт турининг йўқолиши 30 турдаги ҳайвон турларининг йўқолиб кетишига сабабчи бўлади! Дарахтлар ерни эрозиядан сақлайди ва тупроқни мустаҳкам ушлайди. Уларнинг илдизлари сувни филтрлаб, сувларнинг сифатларини яхшилади. Дарахтлар сув буғи ажратиб чиқариб, об-ҳаво ҳароратлари орасидага фарқ катта бўлиб кетишининг олдини олишга ҳисса қўшади.

Калит сўзлар: дарахт, бута, атмосфера, газлар, барг, қонун, шаҳар, саноат, аҳоли пунктлари, ҳарорат, ўрмонлар.

КИРИШ

“Агар дунёда чанг бўлмаганида, инсон минг йил умр кўрарди”, деб айтган эди улуғ аллома, тиб илмининг асосчиси Абу Али ибн Сино. Атроф муҳит мусаффолигини таъминлашда эса, дарахтлар инсониятнинг беминнат кўмакдошларидир. Улар ҳаводаги зарарли карбонат ангидридни ютиб, ўрнига кислород ишлаб чиқаради ва бизнинг нафас олишимизга ёрдам беради. Улар иссиқда салқинлик беради, атроф-муҳитни шовқинлардан ҳимоя қилади. Маълумотга кўра, ҳозирги кунда дунё бўйича 3 трлн. атрофида дарахт мавжуд. Бироқ ҳар бир дақиқада уларнинг 27 та футбол майдонига тенг қисми кесилмоқда. Афсуски, бу борадаги аҳвол мамлакатимизда ҳам мақтанарли даражада эмас. Шу сабаб, Ҳурматли Президентимизнинг мазкур Фармонида

сўнги йилларда аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштириш, дарахт ва буталарни муҳофаза қилиш ҳамда яшил майдонларни кенгайтириш борасида тизимли чоралар кўрилатганини, шу билан биргаликда, қимматбаҳо навли дарахт ва буталар кесилишига мораторий жорий қилинганлиги, дарахт кесганлик ҳолатлари учун жарима ва компенсациялар миқдорининг оширилганлиги алоҳида таъкидланган.

Республикамизда ўзининг гўзал табиати билан асрлар давомида ўзининг асл табиий манзарасини сақлаб келаётган шаҳар, қишлоқ ва тоғ- адирлар жуда кўплаб топилади. Самарқанд шаҳрининг ўзида кўп сонли табиатга мос ўсимликлар билан келтирилган такрорланмас турли хил дарахтлар ўсиб ривожланмоқда. Шунингдек Тошкент шаҳрида 250 хилдан ортиқ манзарали дарахт ва буталар ўсмоқда. Бугунги кунда баланд дарахтлардан – заранг, эман, қайрағоч, чинор, терак, каштан, катальпа, гледичия, акация, қарағай; гулловчи буталардан -форзиция, настарин, япон ноки, сурия атиргули, бағряник, Вангутта спиреяси, дейция, буддлея; экзотик флорадан - ўткир барги заранг, Америка шумтоли, япон сафораси, шамшод, сарв каби ўнлаб турлари пойтахтимизнинг кўркига-кўрк қўшиб турибди. Ўзларининг бизга етказиб бераётган кислороди билан қимматбаҳо ҳисобланади.

Манзарали дарахт ва буталардан ташкил топган боғу-роғлар атрофимиздаги оламнинг ўзига хос ва зарурий таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Зеро, улар бизнинг кескин минтақавий иқлим шароитимизда атроф табиий муҳитни шакллантириш вазифасини ўтайди. Ушбу дарахтлар биз учун **биринчидан**, ҳаво ҳарорати ва намлигини мўтадиллаштиради. Масалан, ёз жазирамасида кундуз кунлари ҳарорат $С^{\circ}38-42$ ва ундан ҳам ортиқ даражага кўтарилганда очик жойларда айниқса, асфальт-бетон юзаси, қуёшга қараган бинолар ҳарорати $С^{\circ}60-70$ даражагача чиқади. Айнан худди шундай пайтда боғ ва хиёбонларда, яъни дарахтзору-бутазорлар билан қопланган ҳудудларда қуёш радиацияси оқимининг камайиши туфайли ҳарорат ўртача $8-10^{\circ}С$ даражага паст бўлади. Аксинча, ҳаво намлиги ўртача 20-35 фоизга кўп бўлади.

Биз учун иккинчидан, инсон нафас олиб турган атмосфера ҳавоси таркибидаги кислород ва CO_2 (ис газини) балансини ушлаб туради. Маълумки, дарахт ва буталарнинг яшил барглари юзаси инсон ҳаёти учун зарур бўлган кислородни ис газини ютиши орқали атрофга чиқаради. Бу жараённинг боришига фанда фотосинтез жараёни деб атайдилар. Ундан ташқари дарахт ва буталар барглари турли газлар - азот оксиди, олгингугурт, фторли водород, кислота буғи балансини ушлаб туришда ҳам бевосита аҳамият касб этади. Лекин, атмосфера ҳавосидаги газ алмашув жараёни ва ҳаводаги турли қўшилмаларни ўзига ютиш хусусиятлари ҳамма ўсимликларда бир хил эмас. Бу борада игна

барглилар кенг баргли дарахт ва буталарга тенг кела олмайди. Агар игна баргли арчаларнинг хаводаги газ алмашув жараёнида иштирок этиш тезлигини 100 фоиз деб олсак. Унда кенг баргли дарахтларда бу кўрсаткич ўртача 120 фоизга тенг. Майин баргли қарагайда 155 фоиз, жука(липа)да 240 фоиз. эманда 455 фоиз, берлин терагида -591 фоизга тенг.

Биз учун учинчидан, юртимизда аҳоли пунктлари атмосфера ҳавоси, айниқса, ёз ойларида кучли даражада чангланиши билан ажралиб туради ва бунда унинг чўл ҳудудларидан эсадиган гармсел шамолларининг атроф муҳитга салбий таъсири каттадир. Бундай шароитда дарахтлар ва бутазорларнинг чанг ушлаб қолиш хусусияти алоҳида аҳамият касб этади. Қанча дарахт ва буталар бўлишига қарамасдан барибир чанг ҳамма жойда эркин учиб юради.

Чанг ушлаб қолиш самарадорлиги дарахтларнинг канчалик зич жойлашувига ва барглари юзасига боғлиқдир. Барглари юзасидаги ёпишқоқ моддалар ва игна баргларидаги ўзига хос елимлар вегетация даври бошланишида кучайиб, кейин аста-секинлик билан камайиб боради. Чунки баргларининг ёпишқоқлиги ва ғадир-будурлиги қанча кучли бўлса, шунчалик кўп чангни ушлаб қолади. Баҳор фаслида барча ўсимликлар чангни кўпроқ ушлаб қолади, кузга келиб бу ҳолат камайди. Масалан:

- ўткир баргли заранг - 1,0 г/м²,
- майда баргли жука (липа) -1,3 г/м²,
- можар настарини (сирень) - 1,6 г/м²,
- қайрағоч - 3,4 г/м².

Шох-шаббаси тарвақайлаб кетган ва барглари ажинли, ғадир-будурли дарахтлар энг кўп чанг ушлаб қолиш хусусиятига эга. Умуман олганда, маълумотларга кўра, игна баргли дарахтлар бир йилда гектарига 30-40 тонна чангни ушлаб қолиши, кенг баргли дарахтлар 100 тоннагача чангни ушлаб қолади. Ёки барг юзаси қанча катта бўлса шунча кўп миқдорда чанглари ушлаб қолинади.

Ўсиб ривожланиб турган дарахтлар ва бутазорларнинг санитар-гигиеник хусусияти учувчи ва учмайдиган моддалар - фитонцидлар, кучли ривожланган оғрик, келтириб чиқарувчи микроорганизмлар - сил таёкчалари, ок, ва тилларанг стафилококк (шингилсимон, ғуж бўлиб яшайдиган ва турли касаллик келтириб чиқарадиган юмалок бактериялар), гемолотик стрептококк (йирингли яллиғланиш бактерияси), вабо вибриони ва бошқаларни ўзидан ишлаб чиқариши билан ўзига хосдир.

Теварак атрофимизда ўсувчи эман ва терак барглари ичбуруғни кўзғатувчиларни йўқ қилиш хусусиятига эга моддаларни ўзидан чиқаради. Игна баргли дарахтлар фитонцидлар ишлаб чиқаришда ўзига хос юқори уринда туради. Масалан, бир гектар майдондаги арча бир кеча-кундузда 30-40

килограммгача, қарагай ва қора қарагай 20-25 килограмм миқдорда атмосфера ҳавосида учрайдиган бактерияларни ўлдирадиган учувчан моддалар ажратиб чиқаради. Бундай миқдордаги фитонцидлар катта шаҳардаги барча микробларни ўлдириш учун етарлидир. Баргли дарахтлардан ок акас (акация), сохта каштан, оддий қайин, татар заранги, қайрағоч, тол, олма фитонцидларнинг энг асосий манбаидир. Ўсимликларнинг фитонцидлар ажратиб чиқариш хусусияти дарахтларни куртаклаш ва гуллаш палласида, шунингдек, иссиқ ва қуёш таъсирида кучаяди.

Катта шаҳарлардаги табиий муҳитни соғломлаштиришда, тозалашда игна ҳамда кенг баргли дарахтлар ва буталар таъсиридаги ҳавонинг ионлашуви муҳим аҳамият касб этади. Атмосфера ҳавосининг сифати ионларнинг енгилини оғири билан ижобий зарядланишига таъсири натижасида ҳавонинг ифлосланиш даражаси аниқланади. Масалан, атмосфера ҳавосининг юзасида 1 см³ да мавжуд энгил ионлар сони:

- ўрмонларда - 3000-4000;
- шаҳар боғларида- 900;
- саноат зоналарида- 300-400;
- кўп қаватлик ёпиқ биноларда- 25-70.

Маълумки ўрмонларда ионлашган тоза ҳаво энг кўп учрайди, катта шаҳарларга яқинлашиб келгани сари атмосфера ҳавоси ифлосланиб боради.

Тураар жойлардаги атмосфера ҳавосининг ионлашув даражасининг ўзгартирилиши инсон организмига ижобий таъсир ўтказиб, юрак қон-томир, нафас олиш ва қон айланиш тизими фаолиятинининг бир маромда олиб боришига сабаб бўлади.

Дарахт ва бута кесиш орқали ўсимлик дунёсига кўп ва жуда кўп миқдорда зарар етказилса, яъни қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлган ҳолатларда миллий қонунчиликда айбдорларга нисбатан жиноий жавобгарликни куллаш кўзда тутилган.

Дарахтларни, буталарни, бошқа ўсимликларни ва ниҳолларни қонунга хилоф равишда кесиш, кундаков қилиш, шикастлантириш, йўқ қилиш ёки бошқа жойга кўчириб ўтказиш - жаримага сабаб бўлади.

Қайд этиш керакки, дарахтларни кесиш доим ҳам қонунга зид ёки табиат зарари учун қилинмайди. Баъзи ҳолатларда дарахтлар чиригани ёки бошқа сабаб билан тегишли ҳужжатлар расмийлаштирилгач кесилади. Шу ўринда қайд этиш керакки, қайси ташкилотлар, қандай ҳолатларда дарахтларни кесиши мумкинлиги қуйидагича белгилаб берилган:

Кесишга рухсат берилган дарахтларнинг 1,3 м баландликдаги танасининг диаметри (см)* (дарахтларни ноқонуний кесишда дарахт танасининг ер билан туташган жойидаги диаметри олинади)	Битта дарахтни кесиш учун берилган рухсатнома қиймати миқдори (белгиланган ЭКИХ миқдorigа нисбатан коэффициентларда)	
	кам қимматли дарахтлар тури учун: айланга, акация, япон софораси, терак ва б.**	қимматли (ёғочбоп) дарахтлар учун: ёнғоқ, pista, бодом, қарағай, барча турдаги арчалар, шарқ биотаси, эман, чинор, шумтол, оққайин, каштан, лола дарахти, магнолия, форзиция, тут ва б.
4 см гача	0,2	0,4
4,1 – 8	0,3	0,6
8,1 – 12	0,4	1,0
12,1 – 16	0,6	1,3
16,1 – 20	1,0	1,8
20,1 – 24	1,5	2,5
24,1 – 28	1,8	3,5
28,1 – 32	2,3	4,5
32,1 – 36	3,3	5,5
36,1 – 40	4,4	6,5
40,1 – 44	5,2	8,0
44,1 – 48	6,2	9,5
48,1 – 52	7,2	10,5
52,1 – 56	8,2	11,5
56,1 – 60	9,2	13,5
60,1 – 64	10,5	14,5
64 см дан ортиқ диаметрнинг ҳар бир сантиметри учун тўлов 0,5 коэффициент миқдorida ошади		
* Буталарнинг диаметри (см да) илдиз бўғзидан ўлчанади. ** Кам қимматли ва қимматли ёғочбоп дарахтларнинг умумий рўйхати Фанлар академияси билан келишилган ҳолда Давлат экология қўмитаси томонидан тасдиқланади.		

Агар дарахтларни, буталарни, бошқа ўсимликларни ва ниҳолларни қонунга ҳилоф равишда кесиш, кундаков қилиш, шикастлантириш, йўқ қилиш ёки бошқа жойга кўчириб ўтказиш Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 79-моддасидасига мувофиқ —фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг беш бараваридан ўн бараваригача, мансабдор шахсларга эса — ўн бараваридан ўн беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Кўриниб турибдики, мазкур ҳуқуқий ҳужжатлар ижросини таъминлаш, экология ва атроф муҳит муҳофазасини таъминлаш, кўкаламзорлаштириш ва “Яшил макон”лар барпо этишни жадаллаштириш, дарахтзор ва бутазорларни асраш ва шу каби бугунги кундаги энг долзарб вазифаларни ҳал этишда ўта муҳим ҳуқуқий манба бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017 йил..
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфъатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017 йил.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017 йил.
4. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 феврал, ПФ-4947-сон Фармони. Тошкент, 2017.
5. Сатторов З.М. “Экология” Дарслик. Тошкент “Сано-стандарти” 2018 й.
6. Ёрматова Д.Ё.,Х.С.Хушвақтова экология ва табиатни муҳофаза қилиш. Дарслик. “Фан ва технология”.Тошкент.2018й.
7. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш.Раҳимов А.К.Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш.Тошкент. Ўқув-қўлланма.,„Фан” 2011й.
- 8.Ахборот манбълари: <http://www.Ecoloc.com>.